

УДК 783:272

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2022-4-3>

Світлана ГУРАЛЬНА

кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання, Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка, пров. Лицейний, 1, м. Кременець, Тернопільська область, Україна, 47003

ORCID: 0000-0001-5056-1664

Бібліографічний опис статті: Гуральна, С. (2022). Церковно-музичне життя в Кракові кінця XIX – першої половини XX століть. *Fine Art and Culture Studies*, 4, 21–30, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2022-4-3>

ЦЕРКОВНО-МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ В КРАКОВІ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТЬ

У статті розглянуто історико-політичне розташування Галичини та специфіку її культурного середовища. Відзначено особливості музичного життя галицького міста Краків кінця XIX – першої половини XX століть. Зазначено переважання католицького віросповідання у «польському Римі». Відзначено діяльність музичних навчальних закладів та музичних товариств, у яких проводилося заняття з хорового співу та гри на органах. Висвітлено насичене церковно-музичне життя римо-католицького населення Кракова кінця XIX – першої половини XX століть.

Новим для літургійного музикознавства стало знайомство із навчальним процесом в учительських семінаріях та у Краківській духовній семінарії, де діяв чоловічий хор, смичковий квартет та оркестр. Велику увагу приділено жіночим та чоловічим монастирям, діяльність яких істотно вплинула на розвиток церковного виконавства. Зокрема, подано низку навчальних посібників, звернено увагу на володіння братами і сестрами хорового, класичного одно- і двоголосого та багатоголосого поліфонічного співу. Зазначено підручники, які використовувалися для вивчення григоріанської монодії та відзначено декілька черниць, що стали авторами духовної музики.

У статті вперше виявлено найважливіші школи при монастирях та їх музичні колективи. Систематизовано дані про виникнення Академічного хору та співочих товариств «Сокіл», «Лютня», «Гасло», «Робітничка Лютня», «Симфонія», Товариства муніципальних писарів, які культивували церковну римо-католицьку музику. Особливо цікавим є факти про поєднання церковної та світської діяльності чоловічого хору «Гасло» та «Краківської Лютні». Також зазначено репертуар провідних колективів та програми концертів, що формують цілісне уявлення про церковно-музичне життя Кракова кінця XIX – першої половини XX століть.

Ключові слова: Галичина, Краків, римо-католицька музика, семінарія, монастир, музичне товариства, репертуар, підручники.

Svitlana HURALNA

Candidate of Art Studies (PhD in Art), Senior Lecturer at the Department of Art Disciplines and Methods of their Education at the Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Academy named after Taras Shevchenko, prov. Lyceiny, 1, Kremenets, Ternopil Oblast, Ukraine, 47003

ORCID: 0000-0001-5056-1664

To cite this article: Huralna, S. (2022). Tserkovno-muzychne zhyttya v Krakovi kintsya XIX – pershoi polovyny XX stolit [Church and musical life in Krakow at the end of the 19th – the first half of the 20th centuries]. *Fine Art and Culture Studies*, 4, 21–30, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2022-4-3>

CHURCH AND MUSICAL LIFE IN KRAKOW AT THE END OF THE 19TH – THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURIES

The article examines the historical and political location of Galicia and the specificity of its cultural environment. The peculiarities of the musical life of the Galician city Kraków at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries were noted. The predominance of the Catholic faith in «Polish Rome» is noted. The activities of musical educational institutions and musical societies, which held classes in choral singing and playing the organ, were noted. The church and musical life of the Roman Catholic population of Kraków at the end of the 19th and the first half of the 20th centuries is highlighted.

New for liturgical musicology was getting to know the educational process in teachers' seminaries and in the Krakow Theological Seminary, where a men's choir, a string quartet and an orchestra operated. Much attention is paid to women's and men's monasteries, whose activities significantly influenced the development of church performance. In particular, a number of teaching aids were presented, attention was paid to the mastery of the brothers and sisters in choral, classical one- and two-part and polyphonic singing. The textbooks used to study Gregorian monody are noted and several nuns who became authors of sacred music are noted.

The article reveals for the first time the most important schools attached to monasteries and their music groups. Data on the emergence of the Academic Choir and singing societies «Sokol», «Lute», «Haslo», «Worker's Lute», «Symphony», and the Society of Municipal Scribes, which cultivated church Roman Catholic music, were systematized. Particularly interesting are the facts about the combination of church and secular activities of the men's choir «Haslo» and «Cracow Lute». The repertoire of the leading groups and concert programs are also indicated, forming a holistic view of the church and musical life of Kraków at the end of the 19th – the first half of the 20th centuries.

Key words: Galicia, Krakow, Roman Catholic music, seminary, monastery, musical society, repertoire, textbooks.

Актуальність проблеми. Розвиток технічного прогресу у ХІХ столітті уможливив туристичні подорожі, здобування освіти за кордоном та обмін досвідом різних країн. Саме тому, під впливом загальних європейських процесів наприкінці ХІХ століття в Україні виникали політичні партії, проводилися реформи, активізувалася міська інтелігенція, а розділений між чужими імперіями український народ прагнув національної консолідації. У цьому середовищі суспільство відчувало гостру потребу у самоідентифікації та увиразненні власного духовного світогляду.

Населення на теренах Галичини¹ не становило виключення. І хоча частина Галичини після Першої світової війни відійшла до Польщі, а частина до України, в кінці ХІХ століття це був єдиний територіальний регіон із тісними культурними зв'язками полінаціонального та поліконфесійного населення. На цьому тлі особливо важлива роль відводилася духовній музиці, оскільки саме провідні релігійні осередки та культурно-мистецькі центри залишалися основним джерелом збереження давніх виконавських традицій, церковної обрядовості та водночас плекання нових тенденцій.

Аналіз публікацій. Дослідженням церковної музики Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ століть займалися сучасні українські (С. Гуральна, Л. Кияновська, М. Новакович,

Ю. Ясіновський) та зарубіжні (М. Любенєцька, Л. Мазепа, Т. Раковський, Р. Турала, С. Цибульський) вчені. У їх працях розглядалася спадщина композиторів, особливості монастирського життя в окремих містах, музична культура у певному історико-політичному середовищі, обговорювалися загальні тенденції церковного руху тощо. Проте, цілісно церковне виконавство та умови, в яких воно розвивалося, в окремих містах етнографічної Галичини (мається на увазі Західної і Східної водночас) досі не було розглянуто та оцінено належним чином.

Мета статті – висвітлити церковно-музичне життя римо-католицького населення галицького міста Краків кінця ХІХ – першої половини ХХ століть.

Виклад основного матеріалу. Історико-культурна специфіка Галичини під впливом історико-політичних обставин спричинила активну полеміку суспільства у питанні міжконфесійних дискусій та багатоаспектних проявів християнського життя. Згадаймо, що після тривалої авторитарної політики репресій із примусовим «онімеченням» населення та повстання «Весни народів» імператор Австрії Франц-Йосип 1861 року надав Галичині автономію. Її самоуправління було розширене 1867 року, коли австрійська імперія перетворилася на дуалістичну, об'єднану унією, державу – цісарсько-королівську Австро-Угорську монархію. Відтак, на землях краю, що з 1867 року належали Австро-Угорській імперії, проходив не тільки інтенсивний економічний розвиток, а й відбувалось поживлення політичного та культурно-національного руху.

Для осмислення загальних церковно-співочих процесів у Галичині важливо простежити ситуацію на її західних теренах, які сьогодні належать Польщі. У 1866 р. за

¹ Назва Галичина була введена австрійською владою як назва Галицької землі (назва походить від важливого міста Галича) і Лодомерії (назва походить від міста Володимир-Волинський). Краківське князівство було приєднано до цих земель Австрією після придушення місцевого повстання 1846 року. Найважливішою інституцією був Крайовий Сейм у Львові, який відповідав за місцевий бюджет, адміністрацію, самоврядування, сільське та лісове господарство, будівництво доріг. Усі документи вимагали імператорського підтвердження. До Сейму входило 8 осіб, зокрема ректори Львівського та Ягеллонського університетів, ректор Львівської політехніки, президент Академії мистецтв і наук у Кракові та єпископи. За середню та професійну освіту відповідали Крайова шкільна рада. Львів був столицею автономної Галичини.

кількістю населення Краків² був другим містом в Галичині після Львова. Його населяли як українці, так і поляки, а тому провідним напрямком віросповідання був католицизм. Місцеве українство консолідувалося навколо осередків розвитку культури, зокрема Греко-Католицької Церкви, яка на той час вже мала яскраво виражену національну орієнтацію, в освітніх закладах (в Ягеллонському університеті чи Краківській художній академії), де виникали згуртовані українських студентів, а також у створеній українцями краківській філії «Просвіти». Атмосфера міста впливала на формування таких визначних постатей в українській літературі, як Василь Стефаник, Богдан Лепкий, та виховала цілу плеяду українців-патріотів, котрі потім стали в ряди Українських Січових Стрільців (УСС) та Української Галицької Армії (УГА). У Кракові здобував освіту майбутній митрополит Андрій (тоді Роман) Шептицький та його брат Климентій (тоді Казимир) Шептицький, а також відбулося становлення оперної кар'єри співачки Соломії Крушельницької.

Йозеф Дужик стверджував, що після періоду застою п'ятдесятих років, у Кракові відбувся такий культурний розквіт, якого літописи міста не відзначали роками. Тут почали з'являтися яскраві особистості, виникати нові ідеї, події, які згодом були відомі не тільки всій країні, а й Європі. «...Краків справедливо називали Польськими Афінами. Розвиваються наука і мистецтво, сяє література, великого значення набуває місцевий театр...» (Dużyk J., 1967. S. 303).

Музичне життя Кракова було дуже насиченим і водночас перебувало під впливом Відня. У 1867 році тут відкрито оперну сцену завдяки композитору Станіславу Дунецькому³, з 1909 року діяв симфонічний оркестр Профспілки музикантів, у 1915 році диригент

Болеслав Валлек-Валевський⁴ заснував Оперне Товариство, від 1838 р. при Технічному інституті існувала музична школа, заснована Францішеком Мірецьким⁵. Саме у цій школі з-поміж інших предметів вивчали церковний спів, драматичний спів, гру на органі, голосозвучання (емісія голосу), гру на фортепіано, духових та струнних інструментах. Інтенсивний розвій музичної культури в Кракові сприяв відкриттю низки нових **концертних залів**, як от у 1906 році представницької концертної зали і редут-холу в Старому Театрі.

Знаковою подією було виникнення 1908 року концертної компанії та концертного агентства під назвою **Краківська концертна дирекція**, якою керували Ян Мечислав Дроповський (Jan Mieczysław Droupowski) та Теофіл Тшцінський (Teofil Trzcinski), які провадили музичне життя в місті та організовували фестивалі.

У XIX ст. Краків був найбільшим центром релігійного життя. Згідно церковних джерел останнього року перед війною католики тут становили 77 %, інші християни (православні та протестанти) 0.5 %, євреї 22.5% і невіруючі 0.05% (Lubieniecka Małgorzata, 2015. S. 31).

Через велику кількість храмів, шанованих образів та паломництв Краків ще називали польським Римом. Тільки уявіть собі, що близько 1880 року у місті було 46 костелів, а на території дієцезії – 23 чоловічих (єзуїти, домініканці, францисканці, спіритуали, марки, кармеліти, бернардинці, гробниці Господа, августинці, регулярні каноніки, пауліни, камальдольці, реформанти, купуцини, цистерціанці та ін.) і 16 жіночих (феліціанки, мадленки, кармелітки, урсулінки, норбертинки, серафитки, альбертинки, клариски, Дочки Милосердя, назаретки та ін.) монаших орденів. Окрім цього, завдяки

⁴ Болеслав Валлек-Валевський (Bolesław Wallek-Walewski) народився 1885 року у Львові, помер 1944 року у Кракові. Музичну освіту здобув у консерваторії Галицького Музичного Товариства у Львові (теорія – С. Невядомський) та в консерваторії Музичного Товариства в Кракові (теорія – В. Желенський, Ф. Шопський, фортепіано – В. Барабаш, спів – Й. Марс). В 1906–1907 рр. у Ліпську вивчав теорію у Х. Рімана і А. Пруфера. Був також слухачем філософії у Ягеллонському університеті. В 1903 р. працював художнім керівником Академічного хору. В 1907–1943 рр. диригував хором семінаристів Отців Місіонерів в Кракові. В 1908–1923 рр. працював на посаді професора теорії краківського Музичного Інституту, а в 1910, 1917 рр. професором в консерваторії Музичного Товариства в Кракові. У його спадщині симфонічні, фортепіанні, сольні та хорові твори.

⁵ Францішек Мірецький (Franciszek Mirecki) народився 1791 року в Кракові, помер 1862 року в Кракові. Композитор, педагог, піаніст, вчитель Хелени Моджесвської, Владислава Желенського. Музичну освіту здобув у Відні, де навчався у Л. Керубіні. Написав 8 опер, низку камерних та симфонічних творів, а також підручник з інструментовки.

² До 1596 року місто Краків фактично було столицею Польщі та місцем проживання польських королів. Час від часу до нього приєднували сусідні території. Після Віденського конгресу в 1815 році утворено вільне незалежне місто Краків з Краківською республікою. З 1846 року місто потрапляє під австрійське панування. Після тривалого розширення та приєднання усіх гмін та районів Краків займав територію 4620 га. Краківське населення поділялося на поляків-християн та євреїв. Краківська дієцезія відносилася до львівської митрополії.

³ Станіслав Дунецький (Stanisław Duniecki) народився 1839 року у Львові, помер 1870 року у Венеції. Диригент, автор опер та оперет.

реформі системі освіти, здійсненої Комісією народної освіти ще наприкінці XVIII ст., церковним орденам було надано право здійснювати освітню діяльність та висилати кандидатів на посаду на педагогічне навчання. Цей обов'язок стосувався і міцно латинізованого на той час ордену Василіян. Нагадаємо, що 1636–1643 рр. у Кракові з'явилася перша українська греко-католицька парафія Воздвиження св. Хреста чину Василіян у костелі св. Норберта⁶ (ймовірно, третя після Риму і Відня за межами України), а 30 грудня 1894 р. українськими студентами і залізничними працівниками греко-католицького віросповідання утворено філію товариства «Просвіта»⁷.

Для розвитку виконавства важливого значення набуло розгалуження мережі **музичних навчальних закладів**, в яких виховували молодь у релігійно-патріотичному дусі. Так, впродовж 1889–1908 рр. для навчання ремісничої молоді (діти 16–20 років) створено безкоштовну музичну школу Музичного Товариства «Гармонія», у 1902 р. відкрито школу співу, у 1903 р. – школу імені С. Монюшки, у 1906 р. – школу співу Станіслава Бурси (Stanisława Bursy). До початку Першої світової у Кракові також діяли школа співу Гонорати Гофман-Маєрановської (Honoraty Hoffman-Majeranowskiej), школа співу Александра Бандровського (Aleksandra Wandrowskiego), школа співу Станіслави Гетьманової (Stanisławy Hetmanowej) та музичний коледж Емілії Дзедіцької (Emilii Salomońskiej).

1867 року постала музична школа при новоствореному Музичному Товаристві «Муза».

⁶ Спершу костел призначався для сестер норбертинок, але з 1808 року нею почав опікуватися василіянин о. Флоріан Кудревич, який здобув філософську освіту в Умані та встиг рік послужити у монастирі василіян в Почасві.

В 1867–1883 рр. настоятелем в парафії св. Норберта став доктор теології та канонічного права о. проф. Йосип Черлунчакевич, який до цього був адміністратором парафії у Відні. Впродовж 26 років (1883–1909) адміністратором греко-католицької парафії в Кракові був о. Іван Борсюк. Важливо, що від свого створення парафія була і до нашого часу залишається центром української громади Кракова (Парнікоза І. https://www.pslava.info/KrakivM_KrakivDljaUkrajincjaChastyna2Ser.325881.html).

⁷ Краківська просвіта зібрала майже всіх українських мешканців Кракова і функціонувала без перерв, аж до 1918 р., коли після вибуху польсько-української боротьби за Львів її діяльність перервала польська поліція. Священики Хрестовоздвиженської парафії піклувалися про моральний рівень «Просвіти». Філія організувала лекції, дружин зустрічі. Тут функціонувала бібліотека, а з 1898 р. розпочато навчання української мови для дітей. Окрім того, товариство присуджувало невеликі стипендії для українських студентів, також опікувалося українською промислово-ремісничою бурсою в Новому Сончі. «Просвіта» організувала культурні заходи, які притягали не тільки українську, але й зацікавлену польську громадськість. Зокрема, проводилися концерти на честь Тараса Шевченка (наймасштабніші у 1895 та 1902 рр.), культурознавчі лекції (наприклад 5 відбулося у 1932 році), театральні вистави, вечори-концерти, свято «Просвіти», свято книги та багато іншого.

Її керівником був Антоні Вовалка (Antoni Vovalka). Тут проводилось навчання сольного та хорового співу, гри на фортепіано, скрипці, флейті, а також гри на органі у чеха Вінценті Ріхлінга (Wincenty Richling). Згодом ця школа стала основою майбутньої краківської музичної консерваторії, відкритої 1 лютого 1888 року завдяки старанням Владислава Желенського (Władysława Żeleńskiego)⁸.

Інтенсивність зростання навчальних закладів середнього рівня освіти привела до того, що станом на 1916 р. у Кракові було 53 школи, в яких вивчали церковний спів (Gašior R. Matuła T., 1998. S. 253–254).

Істотне значення мали **учительські семінарії** в Кракові, які діяли згідно регламенту 1869 року. У чоловічих та жіночих (як от семінарія Інститут Марії відкрита 1905 року, що згодом змінила назву на Приватну учительську семінарію Дочок Божої Любові) семінаріях навчали релігії, педагогіки, мови, географії, історії, математики, геометрії, фізики, військової справи, каліграфії, малювання, музики та гімнастики (Lubieniecka Małgorzata, 2015. S. 206). Приймали до них осіб, яким виповнилося 15 років. На вступних випробуваннях не було обмежень щодо конфесії, проте перевага віддавалася тим, хто знав теорію музики. По закінченню навчання випускники здавали іспити та отримували свідоцтво, яке давало можливість працювати на посаді тимчасового вчителя або молодшого вчителя. Після двох років роботи в школі педагог мав можливість здати екзамен і отримати свідоцтво вчителя народної школи. Для викладацької діяльності потрібно було мати три роки стажу у народній школі і за результатами екзамену отримати чергове свідоцтво.

Основними підручниками за якими відбувалося навчання були: «Пісенник церковних пісень з мелодіями для ужитку молоді» (1880) Яна Седлецького (Jana Siedleckiego, офіційний підручник), «Теоретично-практичний підручник з колективного співу для шкіл середніх та учительських семінарій» (1893) Людвіка д-Арм Діца (Ludwika J. D'Arma Dietza), «Мето-

⁸ Владислав Желенський (Władysław Żeleński, 1837–1921) – польський композитор, піаніст, педагог, доктор філософії (1862). Засновник і перший директор консерваторії Музичного Товариства в Кракові (нині Музична академія). Мистецький доробок автора містить 4 опери, 2 увертюри («В Татрах», «Ехо лісове»), 2 симфонії, фортепіанні твори, музика до польських драм і комедій, підручники з теорії музики, духовні твори. Він є автором мес (для жіночого, чоловічого та змішаного хорів), «Псалма 46», пісень «In exitu», «Veni Creator», «Te Deum», «Salve Regina», гімнів «Благовіщення» і «Богородице», пісень до Ангелів та Матері Божої.

дичний довідник для навчання співу та першооснов музики в народних школах» (1913) Владислава Котербського (Władysława Koterbskiego), «Наука співу – підручник для шкіл і семінарій вчительських та духовних» (1911) о. Теофіла Ковальського (Teofila Kowalskiego) та інші (Hałaburda M., 2007. S. 340).

Великого значення в професіоналізації церковно-співочого виконавства кінця XIX – першої половини XX століть набула діяльність **Краківської духовної семінарії**, історія заснування якої сягає 1591 року. Дієцизальна семінарія в Кракові була заснована 11 грудня 1801 року внаслідок злиття трьох малих краківських семінарій: замкової, страдомської та академічної. З 1801 по 1901 рік нею керувала конгрегація священників-місіонерів і приміщення знаходилося в районі Страдом. Після 1901 р., завдяки єпископу Яну Пузину (Jan Puzyn), семінарія була передана єпархіяльному управлінню і перенесена у новий будинок на вул. Підзамче в Кракові.

Першим ректором, який керував об'єднаною семінарією в Страдомі був Я. Гурніцький (J. K. Górnicki). Навчання основних предметів (історія Церкви, патристика, догматичне богослов'я, грецька мова, катехизм, дидактика, біблійні мови, канонічне право та інші) проводилося на Богословському факультеті Ягеллонського університету. Місіонери відповідали за навчання співу, церемоніалу, рубрики місалу та бревіарій. Такі практичні заняття проводилися в приміщенні на Страдомі. Одним із найбільш згадуваних викладачів-практиків співу був священник-місіонер А. Домбровський (1849–1886) [Lubieniecka Małgorzata, 2015. S. 199].

Викладання провадили латинською мовою. Лише пастирське богослов'я, гомілетіку та катехизм викладали польською. Для вступу у навчальний заклад вимагали мати сильний голос, придатний до григоріанського та хорошого співу, а також знати латинську мову.

У семінарії в Страдомі діяв чоловічий хор, смичковий квартет та оркестр. Хор кліриків місіонерів з 1892 по 1903 р. провадив Й. Серославський, а потім з 1907 по 1943 рр. Болеслав Валлек-Валевський.

Хор за керівництва останнього досяг високого мистецького рівня та користувався найкращою оцінкою серед хорів семінарій та релігійних хорів. Організацією роботи, проведенням репетицій та набором учасників займалася окрема людина, яка називалася куратором.

У репертуарі колективів були твори композиторів різних епох, семінаристів, священників-місіонерів і музикантів-диригентів Кракова. Так, 19 березня 1910 р. з нагоди іменин настоятеля малої семінарії відбувся святковий ранок, на якому було виконано: «Cujus animam» із «Sabat Mater» Дж. Россіні, третю частину страсної ораторії «La Passione di Christo» згідно із св. Марком Л. Перозі (L. Perosiego). На концерті 1912 р. виконано «Месу» Ф. Ліста, «Молитву» К. М. Вебер, «Кантату» Б. Валлек-Валевського, «Алелуйя» Г. Ф. Генделя, «Хор лицарів св. Граля Парціфаля» Р. Вагнера, «Гимн Духу з Конрада Валенрода» для хору у супроводі фортепіано, фісгармонії і скрипок В. Желенського та багато інших творів. На черговому заході 1915 року семінаристами виконано «Veni Creator» Й. Суржинського, великодню кантату «Господь встав з гробу» В. Шверчека, «Regina coeli» Й. Шнабля (J. I. Schnabla), «Господню вечірню» Р. Вагнера, «Духу св. Бога» В. Желенського (W. Żeleńskiego) і «Missa Papae Marcelli» Дж. да Палестирни (Lubieniecka Małgorzata, 2015. S. 324-325).

Крім семінарських гуртків у 1886 році було створено оркестрову школу у закладі о. Шемашкі (Siemaszki) в Кракові, якою керував Й. Серославський. Він готував виступи, що приносили необхідні фінансові прибутки школі. Хлопці спершу вчилися грати на музичних інструментах, а потім репетирували в оркестрі по 6 годин в день.

Вагоме значення у всіх процесах відігравали **монастирі**. У краківських жіночих монастирях різних чернечих орденів, особливо в монастирях-замках, створювали два сестринських хори. Такий поділ був наслідком походження, освіти та практичних навичок сестер. Відтак, сестри першого хору виховувалися так, щоб вони вміли читати і співати молитви та бревіарій латинською мовою. Маючи вищу освіту, вони повинні були володіти ще й мистецькими та педагогічними здібностями для виховання та навчання дітей і молоді. У другому хорі були сестри, які не мали освіти. Вони співали польською мовою та виконували фізичну, господарську та домашню роботу в монастирі. Обидва хори співали щоденну хорову службу та дотримувались правил антифонного виконання. Окрім цього, функцію органіста могли виконувати як сестри першого, так і другого хору, залежно від своїх здібностей.

Як відомо, кандидатка в черниці повинна була пройти декілька етапів духовного формування: постулат (тривав від 6 місяців до 2-х років), новіціат (від 1 року до 5), юніорат (від 3 до 10 років), прийняття вічних обітниць і тоді переходити до безперервного монашого життя аж до смерті. Власне релігійне виховання відбувалося на другому етапі духовного становлення монахинь. На цьому етапі магістр вів заняття з аскетизму, релігійної конституції, звичаїв, обрядів, катехизму, латинської мови. Систематично навчали також і церковного співу. Переважно це була 1 чи дві години занять в тиждень, інколи щоденно. Учениці опановували сольфеджію та вчилися читати партитури за методикою відносного абсолютного устою. Навчали їх сестри з музичною підготовкою, які були органістками та займалися музикою у своєму згромадженні, або запрошені вчителі (переважно в контемплятивних монастирях), які працювали у монастирях та педагогічних установах.

Основними підручниками були латино-та польськомовні збірники XVII–XVIII століть, а також твори В. Моцарта, Г. Генделя, Ф. Мендельсона-Бартольді, Й. Ельснера, В. Трашеля, Г. Майсера. Серед польських збірників XIX ст. варто виокремити «Пасоральки» та «Органні прелюдії до Різдва» Вінценті Ріхлінга, «Шість пісень до Ісуса Христа та дві пісні до Матері Божої на слова та музику о. Ієроніма Новацького» (1917), «Отче наш» та «Церковний співаник на 2 і 4 голоси змішані з супроводом органу чи фісгармонії» Оттона Мечислава Жуковського, «Месу для сопрано і альту з супроводом органу» Станіслава Монюшки, «Пісенники» Юзефа Себастьяна Пельчара (1861–1863), «Церковний пісенник» Міхала Марціна Міодушевського (Краків, 1838), «50 пісень на 4 голоси» Теофіла Клоновського (Познань, 1872), «Церковний співаник» Йозефа Суржинського (Познань, 1886, 1907), а також «Церковний співаник» Томаша Флаши (Краків, 1906, 1910, 1917) (Lubieniecka Małgorzata, 2015. S.119-124).

Відтак, вже наприкінці XIX ст. сестри-монахині володіли такими способами виконання:

– хоромим співом та його стресованим (accentus) та концентрованим (concentus) видами (силабічно, невматично та мелізматично) та розтягнутим, респонсійним та антифонним способами виконання;

– класичним співом, призначеним для виконання одно та двоголосих пісень;

– багатоголосним поліфонічним співом з широким вокально-технічним діапазоном.

Були випадки, коли сестри ставали композиторками і писали пісні. Зокрема, урсулянка Яніна Рихарська (Janina Rycharska) написала збірник «Церковні пісні, співані за органісткою М. Яніною Рихарською» (1905-1920), сестра норбертанка Броніслава (Bronisława) написала «Antyfonarium praemonstraterse ad usum» (1911).

У чоловічих монастирях Кракова також навчали співу згідно обрядів та їх тісному зв'язку із розвитком польських національних традицій. Освоювали брати-монахи і гру на музичних інструментах, таких як орган, труба, фісгармонія, флейта або мандоліна. На вивчення літургійних піснеспівів та навчання гри на органі звертали особливу увагу навіть директори малих семінарій. Основними підручниками були «Церковний співаник» о. Яна Сідлецького (Jana Siedleckiego) та двоголосий співаник о. Венделіна Шверчека (Wendelina Świerczeka) і Болеслава Валлек-Валевського (Bolesława Wallek-Walewskiego)⁹.

Філософію та богослов'я монахи вивчали в єзуїтських університетах Кракова, діяльність яких була перервана Першою світовою війною, в Ягеллонському університеті¹⁰ та у Краківському колегіумі.

Спів на чоловічих зібраннях в монастирях був тісно пов'язаний із читанням брев'ярію (годин читання), співом евхаристійної літургії, під час якої священник зобов'язаний співати уривки з меси латинського обряду та хорових пісень, і що важливо, обов'язковим був григоріанський спів. Відтак, монастирська меса, 50 і 129 псалми зазвичай співалися. Згідно даних 1923 року у босих кармелітів меси обов'язково виконувалися в григоріанському дусі, при чому із використанням урочистого чи звичайного (tonus solemnis – мелодія, що складається з двох-трьох нот на один склад) тону.

⁹ Болеслав після закінчення Першої світової війни почав організувати чоловічий хор «Ехо», яким безперервно керував 20 років.

¹⁰ Від самого початку в Ягеллонському університеті навчалось багато українців (здаймо, що у XV ст. студентом і професором Ягеллонського університету був Юрій Дрогобич). В XIX ст. на теологічному факультеті Ягеллонського університету викладали, а одночасно здійснювали функції парохів місцевої греко-католицької парафії Ф. Кудревич, Л. Лаврисевич, О. Черлончакевич. Наприкінці XIX ст. українські студенти Ягеллонського університету заснували Академічну Громаду (а в 1920-х рр. – Українську Студентську Громаду в Кракові, яка у 1930 р. нараховувала близько 400 студентів). В університеті навчалися такі особистості, як В. Стефаник, К. Гриневичева, І. Прийма, Р. Ярославич, В. Старосольський, В. Вітошинський та багато інших.

Захоплення давнім григоріанським співом та його постійне практикування у чоловічих монастирях (передусім в домініканців¹¹) відбувалося завдяки його ґрунтовному вивченню за допомогою теоретичних підручників: анонімного «*Rudimenta musicae choralis*» (1761), «*Cantionale Varsaviae 1803 conscriptum*» Петра Герштовського (Piotra Hersztowskiego), «*Cantionale ecclesiasticum*» о. Павла Ржимського (Pawła Rzymkiego), «Антифонарію» XVIII ст., *Graduale pro festis solemnioribus ad usum Ecclesiae Stradomiensis congregationis missionis ad Cracoviam* (1763–1769), «*Summarium Ordinationum*» Каміла Ясінського (Kamila Jasińskiego) (Świętochowski R. 1963. S.12-23).

Фігуральний (багатоголосий) спів також практикувався як і у монастирях Кракова, так і Перемишля. Єзуїти у педагогічній діяльності використовували твори своїх композиторів, зокрема мотети Яна Бранта (Jana Branta, 1554–1602), мелодії до Літанії Лоретанської та Літанії до Ісуса Шимона Берента (Szymona Berenta, 1587–1649), церковні концерти, сюїти, симфонії, літанії Яцека Щуровського (Jacka Szczurowskiego 1716–1735), «Збірку церковних пісень» (1912), «Збірку пісень для молоді» (1910) та поліфонічну месу «*Missa oktawa*» Александра Пйонткевича (Aleksandra Piątkiewicza), прелюдії, пісні, коляди і літанії Яцека Урбанка (Jacka Urbanka, 1851–1932).

Заняття проводилися каноніками або зовнішніми викладачами. До кінця XIX ст. у кожному монастирі було до 20 ченців каноніків регулярних, які навчали канонів богословського пізнання, літургійного співу, багатоголосого співу та богослужбових рубрик. Провідними педагогами у чоловічих монастирях Кракова того часу були: Ф. Блок (F. Block), М. Вдячний (M. Wdzięczny), Й. Кедровський (J. Kiedrowski), А. Намисловський (A. Namysłowski), В. Ріхлінг (W. Rychling), С. Охманський (S. Ochmański), Й. Серославський (J. Sierosławski), Л. Павлінський (Ludwig Pawliński), Болеслав Валлек-Валевський (Bolesław Wallek-Walewski). Вони навчали братів григоріанському співу, багатоголосому співу, гри на інструментах та керували хорами.

¹¹ Григоріанська монодія у домініканців є простішими ніж у бенедиктинців (римський розспів). У їх співі міститься менше мелізмів, повторів, використовуються тональні гами (звуки, модули), упорядковані в теорії XII ст. Відомо, що за основу домініканці взяли спів цистерський (cysterski) і пристосували його теорію до автентичного церковного співу.

При монастирях діяли школи (як от Вища жіноча середня школа при монастирі сестер урсулянок в Кракові), школи-пансіонати, інтернати, публічні школи з різними навчальними програмами для малозабезпечених дітей та сиріт. Існували також приватні пансіонати та школи при монастирях, створені для потреб навчання дітей чиновників. Тут викладали вчителі з консисторії, імператорського фонду та міністерства. Незважаючи на це, у всіх закладах діти вивчали релігію, спів, гру на музичних інструментах, малювання, історію та різні мови (передусім польський, французький, латину). Заняття зі співу включали вивчення пісень та кантат П. Скарґи, а також мес, пісень, коляд та інструментальних творів С. Монюшки (Program zajęć ze śpiewu z 1895/6 r.).

Загалом, можна припустити, що у кожному краківському монастирі існував внутрішній хор для відправи бревіарію, чернечий або поліфонічний чернечий, а також зовнішній хор, який діяв там, де були при монастирі інституції. Зокрема, на початку XX ст. сестри норбетинки мали багатоголосий шкільний хор, яким керувала с. Пауліна Крукерек (Paulina Krukerek). Часто організовувалися інструментальні ансамблі, які називали капелами чи оркестрами. Наприклад, о. Садок Вербергер (Sadok Werberger) в домініканському монастирі організував струнно-смичковий оркестр братів-священнослужителів, який діяв впродовж 1890–1909 рр., а також, разом із братом Казімежем Юцевичем (Kazimierz Jucewicz), організував у 1914–1917 рр. симфонічний оркестр домініканської молоді, який грав на внутрішніх церемоніях монастиря. Також у монастирі капуцинів діяв інструментальний квартет, створений 1911 року о. Зігмундом Баргіелем (Zygmunt Bargiel) (Lubieniecka Małgorzata, 2015. S. 319-320).

Поряд із розвитком церковно-музичної освіти та виконавства, в XIX ст. **літургійна музика** перебувала у далеко не найкращому стані. Це сталося через появу великої кількості маловартісних композицій, пристосування літургійного тексту до мелодій популярних арій із опер чи оперет, виконання органістами на богослужіннях транскрипцій танцювальних п'ес, спрощення музичної фактури віденських класиків і наслідування манери співу *bel canto*. Причиною такого занепаду став розпуск вокальних та інструментальних капел та орде-

нів¹² із конфіскацією майна. Довший час збереженням давніх виконавських традицій вирізнялися марійська капела (до 1866 року), капела рорантистів (до 1872 року) і ансамбль Ясна Гора (до початку Першої світової війни). Після їх розпаду почали з'являтися аматорські парафіяльні хори, які продовжували музичні традиції краківських колективів. Але це не вирішувало проблеми комплектації церковних хорів музично грамотними учасниками та не забезпечувало їх тривале функціонування.

Недостатня увага до наповнення колективів на римо-католицьких парафіях зумовила залучення до святкових мес світських виконавців. Так, церковно-співочий рівень хорів в костелах підвищували учні музичної школи Технічного інституту, випускники музичних шкіл та учасники співочих товариств. Відбувалася тісна співпраця між педагогами, органістами та духовенством, що приводило до організації спільних концертів. Згадаймо хоча б релігійні концерти у костелах, організовані викладачами Музичного Інституту Клари Чоп-Умлауфовой¹³ (Klary Czop-Umlaufowej)¹⁴.

Зростання цікавості до хорового виконавства сприяло виникненню багатьох **хорів та співочих товариств** у Кракові¹⁵. Так, у 1878 році був створений Академічний хор¹⁶, у 1888 році – чоловічий хор Гімназійного Товариства «Сокіл» під керівництвом Валентія Деца і чоловічий хор «Лютня» під керівництвом Віктора Барабаша, яким з 1912 р. керував Адольф Штайбельт, у 1889 році – чоловічий хор «Гасло» (засновник Генрик Йордан), а у 1899 році – чоловічий хор із працівників найбільших фабрик під назвою «Робітнича Лютня». Юзеф Жичковський у 1929 році заснував чоловічий хор при Товаристві муніципальних писарів.

¹² Впродовж 1781–1783 рр. указом австрійського імператора Йосифа II відбулася реалізація раніше створеної концепції скасування орденів і згромаджень, які не вели душпастирської та просвітницької діяльності, а отже не мали контактів із зовнішнім світом.

¹³ Інститут заснований 1908 року. Освіта у закладі була зорієнтована на камерну музику. Цей заклад також провадив підготовчі курси до державного іспиту для вчителів музики в початкових, середніх школах та ліцеях.

¹⁴ Клара Чоп-Умлауфова (1888–1957) – піаністка, композитор і педагог. Народилася на Волині в Україні.

¹⁵ На святах часто до цивільних світських хорів приєднувалися військові хори, як от хор Підстаршин (керівник Францішек Коніор) чи хор 5-го полку важкої артилерії (керівник Я. Кукульський).

¹⁶ Академічний хор існував з 1878 року під керівництвом Віктора Барабаша, а потім з 1904 року Болеслава Валлека-Валевського. Після Першої світової війни Академічним хором з 1923 року керував Михайло Свєржинський та Йозеф Жичковський. Від 1929 до 1933 року диригентом хору був Адам Копицінський, під керівництвом якого хор здобув попередню славу та подорожував за кордоном.

Особливо цікавим є те, що діяльність чоловічого хору «Гасло» спочатку розвивалася у молодіжній ремісничо-промисловій бурсі отця Кузновича. Однак з 1927 року колектив став повністю церковним і почав супроводжувати богослужіння в костелі отців Домініканів, а від 1927 року в костелі св. Марії. Пізніше хором керував органіст цього костелу Щепан Профіц.

На подібних засадах функціонувало краківське співоче товариство «Лютня» («Краківська Лютня»), засноване у 1888 році. З 1930 року цей хор діяв при костелі отців Домініканів та водночас виступав із світським репертуаром на концертах і перед мікрофоном Польського Радіо. Спочатку хором керував Францішек Коніор, з 1930 року – Збігнев Шмідт, а з 1933 до війни Вацлав Гейгер, поєднуючи цю функцію з керівництвом «Робітничої Лютні».

Церковну (в костелі редemptористів) та світську діяльність провадило співоче товариство «Симфонія», яким з 1921 року керував Ян Волак, а потім Станіслав Станчик, Томаш Чаплі, Францішек Коніор та Стефан Сирілла (Mieczysław Drobner i Tadeusz Prszybylski S.210).

Музичне Товариство в 1886–1909 рр. мало змішаний та чоловічий хори, організовані за ініціативою директора Вітольда Барабаша. За період своєї діяльності колективи дали 250 концертів, а у їх репертуарі були твори Ф. Шопена, С. Монюшки, Й. Баха, Л. Бетховена, Е. Гріга, В. Моцарта та інших композиторів. Серед духовних творів вони виконували «Реквієм» В. Моцарта, «Sabat Mater» Дж. Россіні, ораторію «Паулос» Ф. Мендельсона-Бартольді, ораторію «Потоп» К. Сен-Санса, «Фантазію з хором» Ор.80 Л. Бетховена та інші. Після війни (з 1925 року) художнім керівником змішаного хору товариства став Болеслав Валлек-Валевський, який допоміг активізувати творчу діяльність колективу.

Організація **святкових імпрез** дозволяла провести яскравий відпочинок духовній еліті. Так, на концерті-академії 18 жовтня 1915 року, організованій богословами в день іменин ректора о. Лукаша Лащика (Łukasza Łaszczyka) виконано «Молитву князя Марка» Я. Грубського (J. Grubskiego). На святковому вечорі 1916 р. в честь о. Станіслава Ліса (Stanisława Lisa) виконано сольну пісню у супроводі фісгармонії «Могила в пустелі» Г. Гайзера (G. Heisera). Під час академії 1917 р., проведеної в честь

о. Генрика Гадуха (Henryka Naducha), хор кліриків заспівав пісню «Пам'ятай, свята Маріє» А. Пйонткевича (A. Piątkiewicza), а оркестр кліриків виконав «Інтермеццо-Баркаролу» Й. Оффенбаха (J. Offenbacha) і «Марш Радецького» Й. Штрауса.

Висновки та перспективи. Загалом насичене церковно-музичне життя в Кракові кінця XIX – першої половини XX ст. було тісно пов'язане із розвитком освіти, створенням нових загальноосвітніх та музичних навчальних закладів, діяльністю духовних семіна-

рій, монастирів та шкіл при них, де не тільки навчали церковному співу, а й створювали колективи та популяризували римо-католицьку музику. Світські виконавці також активно залучалися до духовних урочистостей та ставали першими поціновувачами новостворених духовних творів тогочасних композиторів.

Церковно-музичне життя Кракова кінця XIX – першої половини XX століть коригує загальну ситуацію в Галичині та потребує подальшого вивчення культурних взаємозв'язків із іншими містами краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуральна С. Духовна творчість галицьких композиторів кінця XIX – першої половини XX століть в контексті літургійно-хорової практики регіону: автореферат... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 ЛНМА ім. М. В. Лисенка. Львів, 2019. 22 с.
2. Кияновська Л. Галицька музична культура XIX–XXст.: навч. посібник. Чернівці: Книги – XXI, 2007. 424 с.
3. Новакович М. Галицька музика габсбурзької доби (1772–1918) в контексті явища національної ідентичності : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства: 17.00.03. Одес. нац. муз. акад. ім. А. В. Нежданової. Одеса, 2020. 33 с.
4. Парнікоза І. Ю. Краків для українця. URL: https://www.pslava.info/KrakivM_KrakivDljaUkrajincjaChastyna2Serj,325881.html.
5. Ясиновський Ю. Церковна музика в історії українського музичного мистецтва. ІПУ, 1992 р. С. 80-81.
6. Bender L. M. Działalność biskupa Józefa Sebastiana Pelczara i jej wpływ na stan muzyki kościelnej w diecezji przemyskiej w latach 1900–1924. AZSNSJ (Archiwum zgromadzenia Sióstr Najświętszego Serca Jezusowego w Krakowie). Kraków. 2004. S. 46-47.
7. Drobner M. i Prszybylski T. Chóry i orkiestry amatorskie. *Kraków Muzyczny 1918-1939: praca zbiorowa* / Pod redakcją Mieczysława Drobnera i Tadeusza Przybylskiego. Kraków. 319 s.
8. Dużyk J. Polskie Ateny. Kraków stary i nowy. Dzieje kultury / Pod red. J. Bieniarzówny. Kraków : PWN. 1967. S. 303-344.
9. Cybulski S. Słów kilka o śpiewie kościelnym w Krakowie. *Śpiew kościelny*. Warszawa, 1897. Nr. 12. S. 282.
10. Gąsior R. Matuła T. Szkoła Sióstr Prezentek w Krakowie w latach 1627-1918. Lublin : TN KUL. 1998. S. 253-254.
11. Hałaburda M. Krakowskie seminarium duchowne (1801-1901). Kraków: W-wo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. 2007. 382 s.
12. Ks. Rakowski Tomasz Idee ruchu cecylińskiego drogą współczesnej odnowy muzycznego życia liturgicznego. *Musica Sacra 7.* / Pod. red. Jacka Bramorskiego. Gdańsk: Akademia muzyczna im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, 2011. S. 41-54.
13. Ks. Turała Robert Cecyliński ruch odnowy muzyki kościelnej na ziemiach polskich do 1939 roku. Kraków: wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, 2010. 471 с.
14. Ks. Tyrała Robert Odnowa muzyki kościelnej w Polsce od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej. *Musica Sacra 2. Seria Prace Specjalne*. Gdańsk: Akademia muzyczna im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, 2006. S.126-155.
15. Leszek Mazepa Szkolnictwo muzyczne Lwowa w okresie austriackim (1772-1918). *Musica Galiciana. Kultura muzyczna Galicji w kontekście stosunków polsko-ukraińskich (od doby piastowsko-książęcej do roku 1945)* Materiały Sesji Naukowej 27-29 kwietnia 1995 r. w Rzeszowie / Pod red. Leszka Mazepy. Rzeszów: W-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej. 1997. T. 1. S. 81-102.
16. Lubieniecka Małgorzata Nauczanie muzyki w klasztorach krakowskich w dobie autonomii galicyjskiej (1867–1918). Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, 2015. 362 s.
17. Program zajęć ze śpiewu z 1895/6 r. Rkps. z Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Kanoniczek Ducha Świętego De Saxia w Krakowie. Sygn. Sz. A.L. 9,1-9,2.
18. Świętochowski R. Tradycje muzyczne zakonu kaznodziejskiego w Polsce. *Muzyka*. 1963. Nr. 1-2 (28-29). S. 12-23.
19. Wysocki J. Kościół katolicki w zaborze austriackim w latach 1772–1815. *Historia Kościoła w Polsce. T2. Cz. 1 (1764–1918)* / Red. B. Kumor, Z. Obertyński. Poznań-Warszawa: Pallotinum. 1979. S. 267-268.

REFERENCES:

1. Huralna S. (2019). *Dukhovna tvorchist halytskykh kompozytoriv kintsia XIX – pershoi polovyny XX stolit v konteksti liturhiino-khorovoi praktyky rehionu* [Spiritual creativity of Galician composers of the end of the 19th – the first half of the 20th centuries in the context of the liturgical and choral practice of the region]: avtoreferat... kand. mystetstvoznavstva: 17.00.03 LNMA im. M. V. Lysenka. Lviv, 22 s. [in Ukrainian].
2. Kyyanovska L. (2007). *Halytska muzychna kul'tura XIX–XX st.* [Galician musical culture of the 19th – 20th centuries]: navch. posibnyk. Chernivtsi: Knyhy – XXI, 424 s. [in Ukrainian].
3. Novakovych M. (2020). *Halytska muzyka habsburzkoyi doby (1772–1918) v konteksti yavnyshcha natsionalnoyi identychnosti* [Galician music of the Habsburg era (1772–1918) in the context of the phenomenon of national identity]: avtoref. dys. ... d-ra mystetstvoznavstva: 17.00.03. Odes. nats. muz. akad. im. A. V. Nezhdanovoyi. Odesa, 33 s. [in Ukrainian].
4. Parnikoza I. *Krakiv dlya ukrayintsya*. [Krakow for a Ukrainian]. URL: https://www.pslava.info/KrakivM_KrakivDljaUkrajincjaChastyna2Ser,325881.html [in Ukrainian].
5. Yasynovsky Yu. (1992). *Tserkovna muzyka v istoriyi ukrayinskoho muzychnoho mystetstva*. [Church music in the history of Ukrainian musical art]. IRU, S. 80-81. [in Ukrainian].
6. Bender L. M. (2004). *Dzialalność biskupa Józefa Sebastiana Pelczara i jej wpływ na stan muzyki kościelnej w diecezji przemyskiej w latach 1900–1924*. [Activity of bishop Józefa Sebastian Pelczara and her influence on the state of church music in the diocese of przemyskiej in years 1900–1924]. AZSNSJ (Archiwum zgromadzenia Sióstr Najświętszego Serca Jezusowego w Krakowie). Kraków. S.46-47. [in Polish].
7. Drobner M. i Prszybylski T. *Chóry i orkiestry amatorskie*. [Choirs and amateur orchestras]. Kraków Muzyczny 1918–1939: praca zbiorowa / Pod redakcją Mieczysława Drobnera i Tadeusza Przybylskiego. Kraków. 319 s. [in Polish].
8. Dużyk J. (1967). *Polskie Ateny*. [Polish Athens]. Kraków stary i nowy. Dzieje kultury / Pod red. J. Bieniarzówny. Kraków: PWN. S. 303-344. [in Polish].
9. Cybulski S. (1897). *Słów kilka o śpiewie kościelnym w Krakowie*. [A few words about the church singing in Krakowie.] Śpiew kościelny. Warszawa, Nr. 12. S. 282. [in Polish].
10. Gąsior R. Matuła T. (1998). *Szkoła Sióstr Prezentek w Krakowie w latach 1627-1918*. [School of Sisters of Prezentek in Krakowie in years 1627–1918]. Lublin: TN KUL. S. 253-254. [in Polish].
11. Hałaburda M. (2007). *Krakowskie seminarium duchowne (1801–1901)*. [The Krakowskie spiritual (1801-1901) seminar]. Kraków: W-wo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie. 382 s. [in Polish].
12. Ks. Rakowski Tomasz (2011). *Idee ruchu cecylińskiego drogą współczesnej odnowy muzycznego życia liturgicznego*. [Ideas of motion of expensive modern cecylińskiego of updating of musical liturgical life.] Musica Sacra 7. / Pod. red. Jacka Bramorskiego. Gdańsk: Akademia muzyczna im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, S. 41-54. [in Polish].
13. Ks. Turała Robert (2010). *Cecyliński ruch odnowy muzyki kościelnej na ziemiach polskich do 1939 roku*. [Cecyliński motion of updating of church music on Polish earth to 1939.] Kraków: wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie, 471 s. [in Polish].
14. Ks. Tyrła Robert (2006). *Odnova muzyki kościelnej w Polsce od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*. [Updating of church music in Poland from the end of XIX of age to the explosion of II of world war.] Musica Sacra 2. Seria Prace Specjalne. Gdańsk: Akademia muzyczna im. Stanisława Moniuszki w Gdańsku, S.126-155. [in Polish].
15. Leszek Mazepa (1997). *Szkolnictwo muzyczne Lwowa w okresie austriackim (1772-1918)*. [School musical matter of Lviv in the Austrian (1772–1918) period.] Musica Galiciana. Kultura muzyczna Galicji w kontekście stosunków polsko-ukraińskich (od doby piastowsko-książęcej do roku 1945) Materiały Sesji Naukowej 27-29 kwietnia 1995 r. w Rzeszowie / Pod red. Leszka Mazepy. Rzeszów: W-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej. T. 1. S. 81-102. [in Polish].
16. Lubieniecka Małgorzata (2015). *Nauczanie muzyki w klasztorach krakowskich w dobie autonomii galicyjskiej (1867–1918)*. [Music studies in krakowskich monasteries in time of galicyjskiej (1867–1918) autonomy]. Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, 362 s. [in Polish].
17. *Program zajęć ze śpiewu z 1895/6 r.* [Program of employments on singing with 1895/6]. Rkps. z Archiwum Generalne Zgromadzenia Sióstr Kanoniczek Ducha Świętego De Saxia w Krakowie. Sygn. Sz. A.L. 9,1-9,2. [in Polish].
18. Świętochowski R. (1963). *Tradycje muzyczne zakonu kaznodziejskiego w Polsce*. [Musical traditions of preaching order in Poland]. Muzyka. Nr.1-2 (28-29). S.12-23. [in Polish].
19. Wysocki J. (1979). *Kościół katolicki w zaborze austriackim w latach 1772-1815*. [Catholic church in the Austrian protection in 1772-1815]. Historia Kościoła w Polsce. T2. Cz. 1 (1764-1918) / Red. B. Kumor, Z. Obertyński. Poznań-Warszawa: Pallotinum. S. 267-268. [in Polish].